

BOGUMIŁA JĘDRZEJEWSKA

prof. dr hab. nauk biologicznych,
wiceprezes Białowieskiego Stowarzyszenia Dziedzictwa Puszczy

STANISŁAW ZAWADZKI

doktorant na Wydziale Historii Uniwersytetu Warszawskiego

Projekt ideowy i architektoniczny kościoła pw. św. Teresy od Dzieciątka Jezus w Białowieży, okoliczności jego powstania i historia realizacji

Słowa kluczowe: styl narodowy zygmunowski, Borys Zinserling, dwudziestolecie międzywojenne, Puszcza Białowieska, rewitalizacja zabytku

Key words: national style of the sigismund variety, Borys Zinserling, interwar period, Białowieża Primeval Forest, revitalization of the monument

WSTĘP

Zabytkowy kościół pw. św. Teresy od Dzieciątka Jezus, zbudowany w latach 1927–1939, unikalny przykład stylu narodowego odmiany zygmunowskiej (czerpiącej motywy z polskiego renesansu), wzmiankowany był w dwu monografiach dotyczących stylu narodowego w architekturze sakralnej. Krzysztof Stefański napisał: „Gdy mowa o «stylu zygmunowskim» [...], wymienić tutaj należy choćby kościół w Białowieży budowany od roku 1928 według projektu Borysa Zinserlinga”¹. Filip Burno wymienia białowieski kościół jako zbudowany z wykorzystaniem motywów renesansowych, z wieżą i aneksami przylegającymi do wieży, zwieńczonymi attyką². Reprodukuję również widok ogólny kościoła z oryginalnego projektu Borysa Zinserlinga³. Krzysztof A. Jabłoński, analizując tendencje stylistyczne kościołów obecnej archidiecezji białostockiej wybudowanych w latach międzywojennych, pobieżnie opisuje kościół w Białowieży (błędnie przypisując mu wezwanie św. Trójcy) jako budowlę w stylistyce renesansowej. Zwraca przy tym uwagę na „charakterystyczne zwieńczenie wieży, będące transpozycją attyk

rodem z Małopolski” oraz na dekoracyjne „szczyty transeptu i aneksów wieżowych, które skomponowano na motywach zgromadzonych w budowlach Lubelszczyzny z przełomu XVI i XVII wieku”⁴. Karol Łopatecki⁵, w analizie programu ideologicznego budowy białowieskiego kościoła, skupił się na aspekcie politycznym i międzywyznaniowym⁶. Opierał się jednak na ograniczonych materiałach źródłowych (zbiór dokumentów z Archiwum Państwowego w Białymstoku i Księga Kroniki Kościoła i Parafii Rzymskokatolickiej w Białowieży) i nie dotarł do oryginalnego projektu architektonicznego świątyni. Anna Kulbacka i Bogumiła Jędrzejewska w artykule popularnym przedstawiły historię powstania kościoła, jego symbolikę i szczególne zaangażowanie środowiska leśników w proces budowy⁷.

Kościół w Białowieży nie był więc dotychczas przedmiotem szerszej analizy naukowej, a jest tego wart z co najmniej dwóch powodów. Po pierwsze, jego niezwykła bryła, sugerująca bardziej renesansowy zamek niż świątynię, jest wiernym zastosowaniem stylu narodowego zygmuntońskiego, zdefiniowanego przez Jana Sas Zubrzyckiego⁸. Po drugie, u podstaw inicjatywy budowy kościoła leżał konkretny program ideowy, wypracowany przez grupę świeckich zrzeszonych w Komitecie Budowy Kościoła, którzy świadomie wybrali taki styl architektoniczny jako nośnik owej idei. Małgorzata Omilanowska w tym właśnie upatruje zasadniczy element stylu narodowego:

Jakikolwiek styl wolno nazwać narodowym dopiero wtedy, gdy zostanie on użyty świadomie, jako znak, czy lepiej nośnik określonych idei narodowościowych [...]. O stylu narodowym można więc mówić dopiero wówczas, gdy zarówno twórca, jak i odbiorca dzieła sztuki, z myślą o którym ono powstało, postrzegają jego wymowę ideową. Wyznacznikiem staje się intencja twórcy i właściwa recepcja odbiorcy, a nie obiektywnie (czyli w ujęciu historycznym) uchwytnie cechy, bądź ich liczba, należące do repertuaru tradycyjnych lub uważanych za tradycyjne form sztuki określonego narodu⁹.

W niniejszym artykule, kierując się powyższą definicją Omilanowskiej, przedstawiamy program ideowy leżący u podstaw projektu i budowy białowieskiego kościoła, środowisko twórców tego programu, architekta, który zaprojektował świątynię, a także historię jej budowy. Materiały do tej pracy pozyskano w wyniku kwerend przeprowadzonych w latach 2016–2020 w Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Archiwum Państwowym w Białymstoku (APB), Muzeum i Archiwum Archidiecezjalnym w Białymstoku (MIAAB) i Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej w Białowieży (APRB). Badania prowadzono w ramach przygotowań do jubileuszu 100-lecia białowieskiej parafii (1926–2026).

CZAS, MIEJSCE I LUDZIE

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. ważnym czynnikiem integrującym młode państwo stała się architektura. II Rzeczypospolita, scalona z ziem trzech zaborów, nosiła bowiem bardzo wiele – bolesnych i upokarzających –

pamiętek architektonicznych okresu germanizacji i rusyfikacji, takich jak Wieża Bismarcka w Bydgoszczy, prawosławny sobór Aleksandra Newskiego w Warszawie, pałac carski w Białowieży. Toteż nowo stawiane budowle miały podkreślać ciągłość tradycji i więzi odrodzonej Polski z I Rzeczypospolitą. Kościoły rzymskokatolickie, projektowane i budowane w latach dwudziestych XX wieku, miały – na równi ze świeckimi budowlami użyteczności publicznej¹⁰ – podkreślać polskość krajobrazu architektonicznego, a dodatkowo być świadkami kultury łacińskiej¹¹. Ten ogólnokrajowy program ideowy dla architektury odrodzonej Polski był ramą, w którą wpisywały się lokalne inicjatywy i przedsięwzięcia.

W Puszczy Białowieskiej, po odzyskaniu przez Polskę niepodległości i zwycięstwie nad bolszewikami w 1920 r., otworzył się rynek pracy, który przyciągał tysiące osób, przede wszystkim do Białowieży i Hajnówki¹². Intensywna eksploatacja lasów i przemysł drzewny, rozbudowane lokalne struktury Lasów Państwowych oraz siedziba Zarządu Okręgowego Lasów Państwowych w Białowieży (ZOLP), obejmującego nadleśnictwa w ówczesnym województwie poleskim i fragmentach województw nowogródzkiego i białostockiego, dawały możliwość zatrudnienia robotników niewykwalifikowanych, średniego personelu technicznego, a także osób o wysokich kwalifikacjach, nierzadko absolwentów słynnych europejskich uczelni. Do Białowieży przybywali ludzie z Mazowsza, Podlasia, Wielkopolski, Małopolski, z Wilna, Baranowicz, ale także repatrianci z Petersburga, Jekaterynburga, Odessy, Kijowa, Wiednia, Berlina, Strasburga i wielu innych miejsc Europy¹³. Większość osób i rodzin osiedlających się w Białowieży stanowili Polacy wyznania rzymskokatolickiego.

W początkach 1921 r. urządzono kaplicę katolicką w jadalni byłego carskiego pałacu, obsługiwaną przez księży dojeżdżających z Narewki i Hajnówki. Jesienią 1922 r. kilku pracowników ZOLP utworzyło komitet, którego celem miało być zbudowanie w Białowieży kościoła i założenie parafii rzymskokatolickiej. Inicjatywa wyszła zapewne od Wincentego Czarneckiego, inspektora ZOLP, bowiem to on został wybrany przewodniczącym Komitetu Budowy Kościoła. W skład komitetu weszło 14 kolejnych osób, w tym sześciu wysokich urzędników ZOLP¹⁴.

Dla Polski, która odzyskała niepodległość, Białowieża była – wedle terminologii antropologii przestrzeni – „miejscem znaczącym” o ogromnym ładunku wartości symbolicznych ważnych dla odrodzonego państwa i należących do szerszego kanonu pamięci narodowej¹⁵. Patriotyczna elita białowieska tworząca Komitet Budowy Kościoła obficie czerpała z historii i kultury symbolicznej Białowieży i Puszczy Białowieskiej (wedle ówczesnego stanu wiedzy) dla wypracowania programu ideowego planowanego kościoła. Zamyśl, aby kościół stał się nośnikiem wartości narodowych, zawartych w *genius loci* Białowieży, był wielokrotnie w latach 1925–1939 wyrażany w oficjalnych pismach, drukach ulotnych i artykułach prasowych. Najważniejszymi elementami dziedzictwa kulturowego Białowieży, na jakie powoływano się w tych dokumentach, były:

(1) 400-letnia historia Puszczy Białowieskiej jako puszczy królewskiej w I Rzeczypospolitej i Białowieży jako miejsca, gdzie znajdowały się kolejne dwory myśliwskie królów Polski.

(2) położenie Białowieży w dawnym Wielkim Księstwie Litewskim, tuż przy historycznej granicy między Litwą i Koroną, na wielkim trakcie jagiellońskim Kraków–Wilno, co czyniło ją symbolicznym zwornikiem Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Białowieża – centrum i stolica sławnej Puszczy Białowieskiej [...] dawniej stanowiąca przedmiot szczególnej pamięci i opieki Królów Polski! Białowieża była Królewsczyzną. Królowie Polscy od Władysława Jagiełły, aż do Stanisława Poniatowskiego, odwiedzali Białowieżę, pozostawiając po sobie wspomnienia w nazwach miejscowości (Nadleśnictwo Jagiellońskie, Królewskie, Leśnictwo Batorowskie, Batorowska Góra itd.). Białowieża dzieliła z Polską losy doły i niedoli¹⁶.

(3) nadzwyczajne walory przyrodnicze Puszczy Białowieskiej, które ją wyróżniały wśród lasów Polski i Europy.

Białowieża [...] jest najslawniejszym i najbogatszym w Polsce ośrodkiem przyrodniczym; Białowieża ze swym „Narodowym Parkiem Natury” [...], Puszcza Białowieska, z bogatym i wielce wartościowym drzewostanem leśnym, z cudnymi uroczyskami, słusznie „złotym jabłkiem Polski” zwana¹⁷.

Równocześnie podkreślano potrzebę stworzenia przeciwwagi dla rosyjskiej spuścizny architektonicznej, dominującej w krajobrazie Białowieży: „rząd carski nadał jej piętno rosyjskie, budując tu wspaniałą cerkiew prawosławną”¹⁸. Kościół, zbudowany „ku chwale Boga i Ojczyzny”¹⁹, miał być „jednym z pomników Zmartwychwstałej Polski”²⁰. Od początku też Komitet przyjął założenie, że świątynia w Białowieży będzie powstawała z ofiar całego narodu²¹.

Na początku 1926 r. Kuria Metropolitalna Wileńska wydała zgodę na powstanie nowej parafii²². W lutym tego roku do Białowieży przybył ks. Józef Dowgwiłło²³, pierwszy proboszcz białowieskiej parafii. Zreorganizował skład Komitetu Budowy Kościoła, stanął na jego czele i zadbał o jego zatwierdzenie przez abp. Romualda Jałbrzykowskiego, Metropolitę Wileńskiego. Większość z członków odnowionego Komitetu stanowiły osoby od początku zaangażowane w inicjatywę powołania parafii i działające w pierwszym Komitecie Budowy Kościoła. Toteż przedstawili oni proboszczowi wypracowaną i przemyślaną wizję kościoła:

Komitet uchwalił budować w Białowieży kościół murowany, ładny, nie-mały, w stylu polskiego renesansu. Pan inż. St[anisław] Persidok podjął się skomunikować się z dobrze znajomym swoim, zdolnym architektem p. Zinzerlingiem, którego zaprosił do wykonania projektu kościoła²⁴.

Podobnie jak poprzednio ks. Dowgwiłło, teraz architekt Borys von Zinserling otrzymał od Komitetu Budowy Kościoła konkretny program ideowy świątyni, jakiej projektu od niego oczekiwano.

**BORYS VON ZINSERLING (1890–1961) –
PROJEKTANT BIAŁOWIESKIEGO KOŚCIOŁA**

Borys von Zinserling (il. 1) urodził się 16 marca 1890 r. w Sankt Petersburgu jako potomek zasymilowanej w Rosji rodziny o korzeniach szwajcarskich, niemieckich lub holenderskich²⁵. Jego ojciec był dyrektorem gimnazjum. W latach 1907–1915 studiował malarstwo i architekturę w Cesarskiej Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu, zdobywając dyplom artysty-architekta. Odbył podróż naukową po Europie Zachodniej i Południowej. Podczas I wojny światowej walczył w szeregach tzw. białej armii u boku gen. Antona Denikina. Walkę zakończył na Krymie opartym przez bolszewików i tam, ukrywając swoją przeszłość, pracował jako kustosz w muzeum archeologicznym. W roku 1921/1922 przedostał się przez zieloną granicę do Polski i osiadł w Warszawie. Początkowo pracował jako technik w atelier architekta. Projektował też wiele wysoko cenionych scenografii dla kabaretów (Qui pro Quo, Perskie Oko), teatru i operetek²⁶.

W latach 1926–1939 tworzył projekty budowli i budynków mieszkalnych, a także mauzoleów i pomników, wiele z nich o dużym znaczeniu kulturowym i duchowym dla jego nowej ojczyzny²⁷. Poza kościołem i plebanią w Białowieży stworzył także zrealizowane projekty Obserwatorium Aerologicznego w Legionowie (1928), Kamienicy Wiedzgera w Warszawie na Saskiej Kępie (1938–1939) i ponad 20 domów rodzinnych w zabudowie szeregowej w Warszawie (1936–1939). Pięknym przykładem architektury modernistycznej lat trzydziestych XX w. jest zrealizowany projekt Zinserlinga willi Runo w „stylu okrętowym” w Zalesiu pod Piasecznem (1933), gdzie architekt zaprojektował także założenie ogrodowe.

Zinserling zdobywał główne nagrody w kilku krajowych konkursach na projekty, m.in. cerkwi prawosławnej do budowy na wschodnich obszarach II RP (1928; celem konkursu było odejście od imperialnego stylu moskiewskiego w budowie cerkwi)²⁸, Mauzoleum Bohaterów Bitwy pod Ostrołęką 1831 r. (1930), Mauzoleum Bitwy pod Olszynką Grochowską i pomnik gen. Sowińskiego na Woli (1931)²⁹,

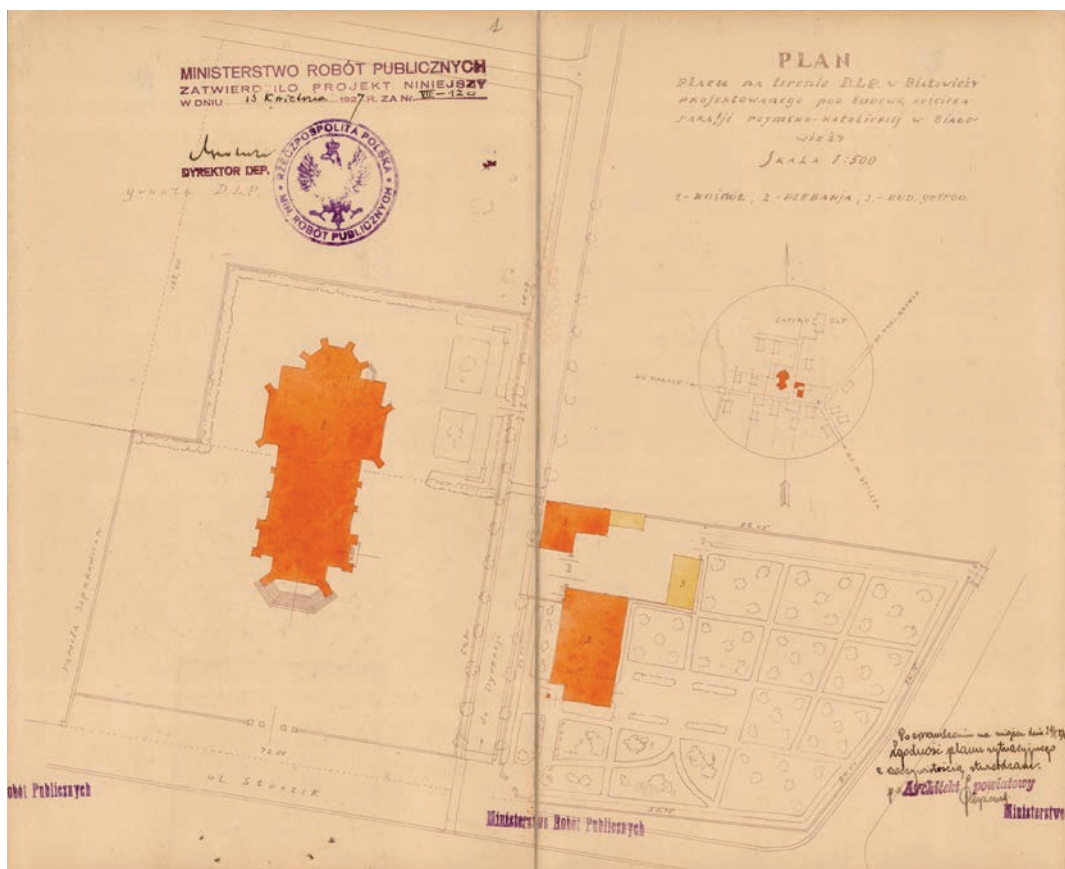
1. Borys von Zinserling, autoportret, olej, 1961 r. Artysta-architekt w tle przedstawił wizję projektu pomnika Bohaterów Warszawy (Powstania Warszawskiego 1944), jaki wykonał na konkurs ogłoszony w 1958 roku. Ze zbiorów pana Andrzeja Zinserlinga
Borys von Zinserling, self-portrait, oil, 1961. In the background, the artist-architect painted a vision of his project of the Monument to the Heroes of Warsaw (Warsaw Uprising 1944), which he made for a competition announced in 1958. From the collection of Mr. Andrzej Zinserling

pomnik Chrystusa Króla w Warszawie (1932) i pomnik Chwały Kawalerii Artylerii Konnej pod Komarowem (1936). Niestety, żaden z wymienionych projektów nie doczekał się realizacji przed II wojną światową. Rozpoczętą budowę mauzoleum powstańców 1831 r. pod Ostrołęką przerwała wojna. Budowę dokończono według zachowanego projektu Zinserlinga i mauzoleum otwarto w 2012 r. Ideę budowy pomnika Chwały Kawalerii, który miał upamiętniać wielką zwycięską bitwę polskiej kawalerii z Armią Czerwoną w 1920 r., podjęto na nowo przed 100-leciem bitwy, realizując nowy projekt, nawiązujący ideowo i wizualnie do odnalezionej akwareli Zinserlinga³⁰.

Przed 1939 r. oraz po II wojnie światowej Zinserling uczył także w dwóch szkołach: budowlanej i architektonicznej. Podczas II wojny światowej pracował w niemieckim Komisarycznym Zarządzie Zabezpieczonych Nieruchomości (jak określano mienie żydowskie). Po 1945 r. zatrudnił się w firmie Miastoprojekt Stolica. W latach 1947–1957 położył wielkie zasługi dla odbudowy 10 historycznych warszawskich pałaców, m.in. Pałacu Branickich, Raczyńskich, Szaniawskich, Młodziejowskich, a także remontu i przebudowy obecnego Pałacu Prezydenckiego³¹. W 1958 r. stworzył projekt (niezrealizowany) Pomnika Bohaterów Warszawy (*de facto* pomnika Powstańców Warszawskich 1944) na konkurs ogłoszony w czasie krótkiej odwilży po 1956 r. Fragment monumentalnej wizji pomnika widoczny jest w tle jego autoportretu z 1961 r. (il. 1). Zaprojektował także gmach Państwowego Instytutu Hydrologiczno-Meteorologicznego i jego wnętrza na Bielanych w Warszawie (1951–1954)³². W latach powojennych Zinserling wykładał na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej. Zmarł w Warszawie 3 listopada 1961 r., został pochowany na Wolskim Cmentarzu Prawosławnym w Warszawie.

PROJEKT KOŚCIOŁA W BIAŁOWIEŻY

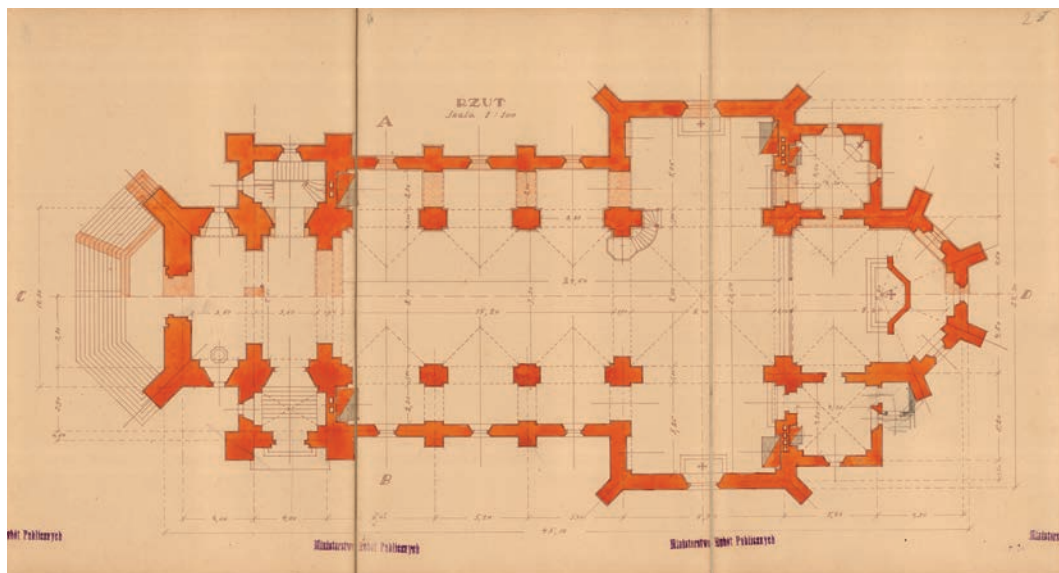
Akt erygowania parafii rzymskokatolickiej został wydany przez bp. Kazimierza Michalkiewicza, sufragana archidiecezji wileńskiej 15 sierpnia 1926 r.³³, a 21 października tego roku Zinserling ukończył projekt kościoła³⁴ i przedłożył go Wileńskiej Kurii Metropolitalnej. Projekt zyskał akceptację w dniu 25 listopada 1926 r., podpisaną przez bp. Michalkiewicza, księży Sawickiego i Meysztowicza. Znacznie dłużej trwała procedura akceptacji projektu przez Ministerstwo Robót Publicznych, które wydało zgodę 13 kwietnia 1927 r. Już 3 maja architekt zaprezentował projekt w Białowieży na posiedzeniu Komitetu Budowy Kościoła. „Projekt podobał się członkom Komitetu [...]. Obawiał się tylko Ks. Proboszcz, że kościół za duży i ciężko będzie wybudować. Ale wszyscy członkowie obstawali za dużym kościołem”³⁵, wskazując na stały wzrost liczby katolików w Białowieży, których już wówczas było ok. 2 tysięcy, oraz rozwój instytucji związanych z leśnictwem i drzewnictwem. Zinserling zgodził się wykonać rysunki wykonawcze do projektu i kosztorys oraz objąć nadzór architektoniczny nad budową. Oryginalny projekt białowieskiego kościoła autorstwa Zinserlinga zachował się w Archiwum Akt Nowych (dział 9 – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych). Teką z projektem zawiera pas z ośmioma wielkoformatowymi rysunkami i akwarelami (il. 2–9).

2. Plan sytuacyjny projektowanego kościoła rzymskokatolickiego w Białowieży. Borys Zinserling, 1927, Teka „Kościół w Białowieży” w Archiwum Akt Nowych w Warszawie, dział 9 – Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, 2372, k. 1 [dalej: Teka KwB, AAN, 9/2372]. Obrys plebanii nie przedstawia stanu rzeczywistego; projekt tego budynku w stylu polskiego dworku Zinserling wykonał w latach późniejszych

Situational plan of the planned Roman Catholic church in Białowieża. Borys Zinserling, 1927, Portfolio “The Church in Białowieża” in the Archives of Modern Records in Warsaw, section 9 – Ministry of the Interior, 2372, p. 1 [hereinafter referred to as File of the ChB, AMR, 9/2372]. The outline of the presbytery does not present the actual state; the project of this building in the style of a Polish manor house was made by Zinserling in later years

Architekt zaprojektował kościół duży, skierowany na północ, na planie krzyża łacińskiego o długości 45 m i szerokości (ramion transeptu) 22 m i bardzo wysoki – wieża główna od podstawy schodów do szczytu krzyża miała liczyć 43 m (il. 3 i 5). Przyjęty przez Zinserlinga styl architektoniczny w pełni realizował cechy stylu narodowego zygmuntońskiego, opisanego w monografii Sas Zubrzyckiego³⁶. Nawiązywał więc do Złotego Wieku w historii Rzeczypospolitej, epoki renesansu w budownictwie, „która ciągnie się pasmem nieprzerwanym od Zygmunta Starego aż do Zygmunta Wazy [...] jedną i wspólną tradycją, zespoloną z charakterem

3. Rzut pionowy kościoła zaprojektowanego na planie krzyża łacińskiego o wymiarach 45,1 × 22,2 metra po obrysach zewnętrznych. Uwagę zwracają idealna symetria budowli wzdłuż osi głównej oraz ołtarz wielki odsunięty od ściany prezbiterium jako nawiązanie do ambitu, tj. obejścia wokół prezbiterium.

B. Zinserling, Teka KwB, AAN, 9/2372, k. 2

Vertical projection of the church designed on the plan of a Latin cross with dimensions of 45.1 × 22.2 meters along the outer contours. Note the perfect symmetry of the building along the main axis and the great altar moved away from the chancel wall as a reference to the ambulatory around the chancel.

B. Zinserling, File of the ChB, AMR, 9/2372, p. 2

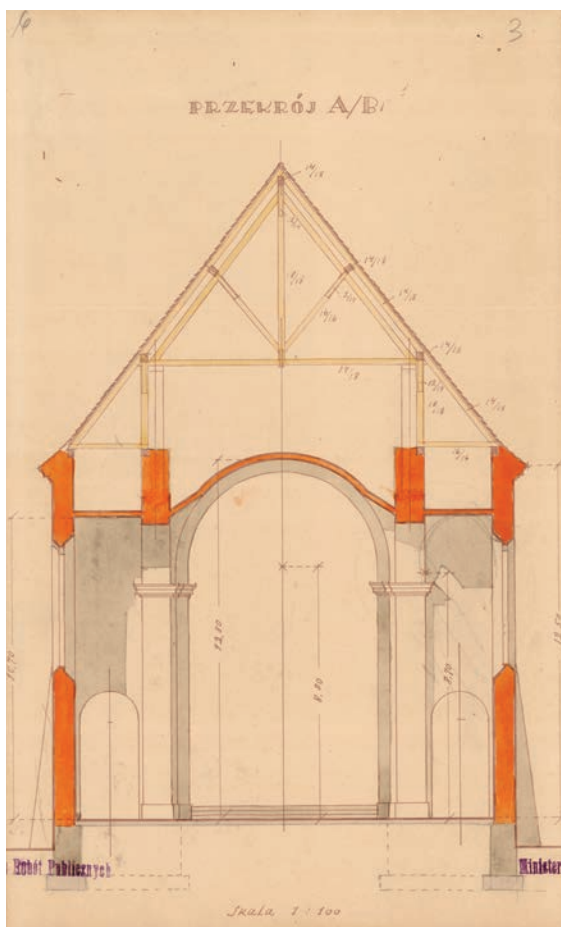
epoki rozkwitu Rzeczypospolitej³⁷. Dominującą cechą projektowanego kościoła była wieża-dzwonnica zakończona attyką polską (grzebieniową) z dachem wklęsłym. Taki kształt wieży głównej nie występuje w obiektach sakralnych, ale był typowy dla renesansowych budowli świeckich: ratusza, wieży bramnej miasta lub obronnej wieży zamkowej. Ten odważny pomysł projektanta, w sposób wyraźny i czytelny dla odbiorców, przypominał o „białej wieży”, która wedle legendy powstała i utrwalała w XIX i XX w., miała stać przy zamku myśliwskim Zygmunta I Starego i dać nazwę Białowieży i Puszczy Białowieskiej³⁸. Biała wieża kościoła miała być nie tyle ucieleśnieniem legendy, co przywracaniem pamięci o królewskiej świetności Białowieży.

Bogatą attyką grzebieniową wieża kościoła nawiązywała wprost do najpiękniejszej attyki polskiej na krakowskich sukiennicach³⁹, powtarzając zarówno kształt jej fryzu, jak i grzebienia ze ślimacznicami i kamiennymi sterczynami (il. 6–9). Grzebienie mniejszych attyk na aneksach wieżowych nawiązywały z kolei do pierwotnej formy zwieńczenia attyki na Zamku Dolnym w Wilnie⁴⁰. Wydaje się, że Zinserling celowo zastosował tu parantele do elementów architektonicznych tych dwóch stolic Rzeczypospolitej Obojga Narodów, aby podkreślić związek Białowieży z obydwojma. Piękny szczyt transeptu nie tylko wzorcowo prezentu-

je wskaźnikowe dla stylu zygmunto-wskiego prawo „dwojenia i połowienia”, ale także wykazuje pokrewieństwo artystyczne z renesansem lubelskim. Dodatkowo bryłę kościoła ozdabiają renesansowe w stylu sygnaturka i portal (il. 6 i 7).

Architekturze wnętrza kościoła nie poświęcamy tu uwagi, ponieważ wypadki dziejowe (wybuch II wojny światowej i dziesięciolecie władzy komunistycznej) uniemożliwiły zamówienie projektu wystroju wnętrza i jego realizację (patrz niżej). Jednak na jeden szczegół warto zwrócić uwagę: Zinserling zaplanował głębokie prezbiterium z ołtarzem głównym odsuniętym od ściany, co tworzyło rodzaj ambitu, czyli obejścia wokół prezbiterium. Jest to rozwiązanie występujące niekiedy w kościołach wysokiej rangi: bazylikach i sanktuariach pielgrzymkowych (w niektórych panuje zwyczaj modlitewnego obchodzenia ołtarza przez wiernych)⁴¹. Wskazuje to na przekonanie architekta o przyszłej ponadprzeciętnej roli kościoła w Białowieży – miejscu już wówczas odwiedzanym przez wielu turystów z Polski i zagranicy.

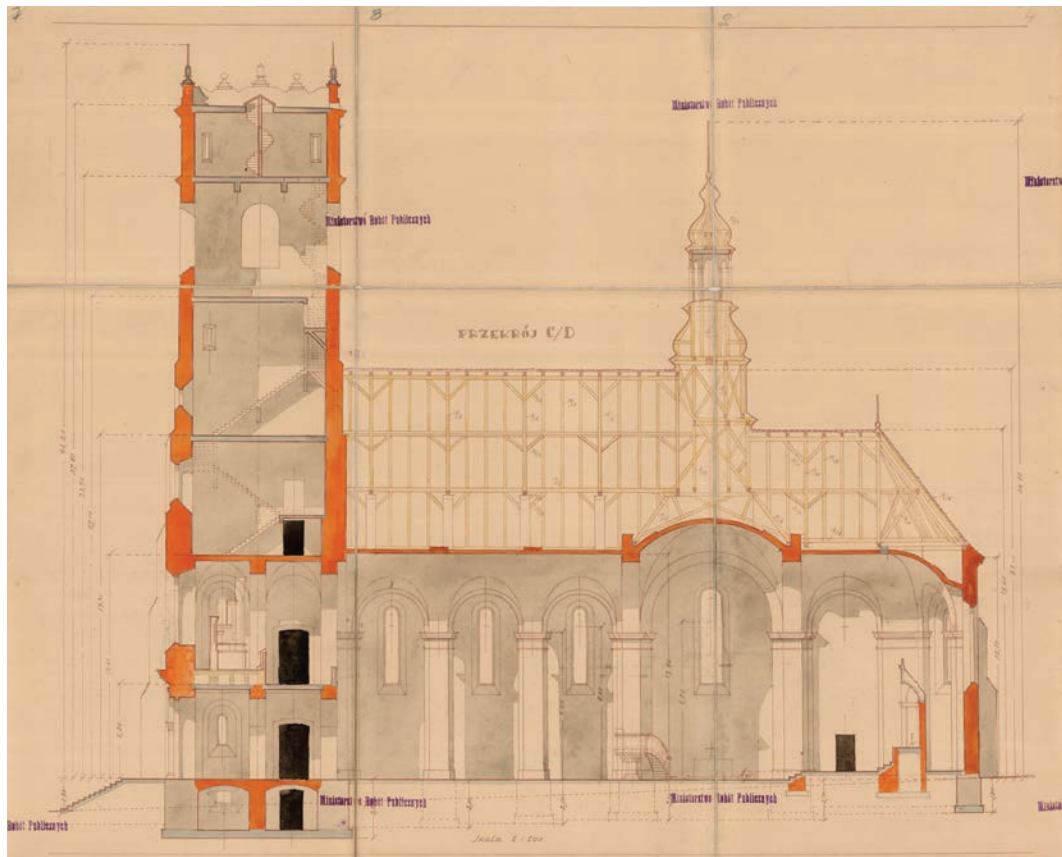
Pewne jest, że na etapie przygotowywania szczegółowego projektu wykonawczego Zinserling został poproszony o wprowadzenie pewnych zmian w stosunku do pierwszego projektu. Niestety, projekt wykonawczy i rysunki techniczne do budowy kościoła nie zostały dotychczas odnalezione i nie wiadomo, czy się zachowały. W zbiorach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku znajduje się kopia planszy z rysunkiem technicznym portalu (wykonanym przez Zinserlinga), a w Muzeum i Archiwum Archidiecezji Białostockiej – kartka z dwoma rysunkami tech-

4. Przekrój poprzeczny naw kościoła i poddasza z więźbą dachową na linii A-B zaznaczonej na rysunku na il. 3.

Wysokość nawy głównej – 12,8 m. B. Zinserling, Teka KwB, AAN, 9/2372, k. 3

The cross-section of the church naves and the loft with the roof truss on the A-B line marked in Fig. 3. The height of the central nave – 12.8 m. B. Zinserling, File of the ChB, AMR, 9/2372, p. 3

5. Przekrój podłużny kościoła i wieży głównej wzdłuż linii C-D (zaznaczonej na il. 3). Wysokość kościoła miała wynosić 23 m do szczytu dachu nad nawą główną i 36,8 m do szczytu krzyża sygnaturki nad prezbiterium. Najwyższym punktem kościoła miała być wieża główna, mierząca 42,1 m od podstawy schodów wejściowych do szczytu attyki (43,1 m do szczytu krzyża) i odpowiednio 39,2 m (40,2 m) od poziomu podłogi kościoła. Wnętrze wieży zawiera 7 kondygnacji: podziemie, kruchtę, chór i 4 piętra o różnej wysokości. B. Zinserling, Teka KwB, AAN, 9/2372, k. 4

Longitudinal section of the church and the main tower along the C-D line (marked in Fig. 3). The height of the church was to be 23 meters to the top of the roof above the nave and 36.8 meters to the top of the cross on the small bell tower placed above the chancel. The highest point of the church was to be the main tower, measuring 42.1 meters from the base of the entrance stairs to the pinnacle tops of the attic (43.1 meters to the top of the cross) and 39.2 meters (40.2 meters) from the church floor level, respectively. The interior of the tower includes 7 floors: basement, porch, choir and 4 floors of different heights.
B. Zinserling, ChB, AMR, 9/2372, p. 4

nicznymi przedstawiającymi plany wnętrza wieży (schodów) na dwóch kondygnacjach powyżej bocznych aneksów wieżowych. Ten rysunek odbiega jednak od wysokiej jakości prac kreślarskich Zinserlinga i prawdopodobnie został wykonany jako roboczy szkic dla celów dokończenia budowy wieży głównej w 1939 r. (patrz niżej).

Natomiast cenne informacje niesie widok ogólny kościoła pochodzący z drugiej wersji projektu, sygnowany przez Zinserlinga i zachowany dzięki reprodukcji w „Echach Leśnych” z 1933 r. jako ilustracja w artykule Wincentego Czarneckiego⁴² o budowie kościoła w Białowieży (il. 10). Ogólna bryła i styl architektoniczny świątyni pozostały na nim niezmienione, natomiast uproszczeniu uległy detale, przede wszystkim zrezygnowano z wytwornych, ale kosztownych i trudnych do wykonania kamiennych grzebieni attyk, zastępując je prostymi murałnymi sterczynami, przykrytymi dachówką. Taką zmianę sugerowały już skreślenia attyk dokonane ołówkiem, widoczne na oryginałach pierwszego projektu (por. il. 6 i 7). Niewielkiemu zmniejszeniu uległa wysokość wieży głównej. Zrezygnowano także z jednego (środkowego) z trzech okien w prezbiterium, co sugeruje, że wewnątrz kościoła ołtarz miał być usytuowany przy ścianie prezbiterium.

Zapewne też na etapie projektu wykonawczego architekt dodał na tylnej elewacji ko-

6. Elewacja frontowa kościoła (południowa): wieża główna (dzwonnica) zwieńczona attyką polską o rozbudowanym grzebieniu, dwa symetrycznie ustawione aneksy wieżowe zakończone skromniejszymi attykami. Uwagę zwraca silne, wielouskokowe oszarpowanie głównego korpusu wieży i ładny portal.

B. Zinserling, Teka KwB, AAN, 9/2372, b.p.

The front (southern) elevation of the church: the main tower (belfry) is crowned with a Polish attic with a sophisticated ridge, two symmetrically arranged tower annexes ended with more modest attics. Note the strong, four-step buttresses of the main body of the tower and a nice portal.

B. Zinserling, ChB, AMR, 9/2372, no page number

7. Elewacja boczna (wschodnia) projektowanego kościoła w Białowieży. Widoczny szczyt transeptu na motywach attyk oraz boczny widok wieży głównej i aneksów wieżowych.

B. Zinserling, Teki KwB, AAN, 9/2372, k. 5

Side (eastern) elevation of the designed church in Białowieża. Visible is the top of the transept on the attic motifs and a side view of the main tower and tower annexes. B. Zinserling, ChB, AMR, 9/2372, p. 5

ścioła podcień o trzech łękach sklepiennych, obiegający od zewnątrz prezbiterium. Z podcienia można wejść do kościoła przez zakrystię. Co ciekawe, Sas Zubrzycki podkreślał, że właśnie podcienia są najbardziej zapomnianym elementem polskiego budownictwa renesansowego⁴³.

W poszukiwaniu miejsca na postawienie kościoła ks. Dowgwiłło proponował dwie lokalizacje o dużym znaczeniu symbolicznym. Pierwsza z nich – w Parku Pałacowym – nawiązywała do lokalizacji dawnych królewskich dworów w Białowieży, druga – na górze za cmentarzem – podkreślała związek z przedrozbiorowym współistnieniem w Białowieży dwu obrządków, grecko- i rzymskokatolickiego, których wierni chowani byli na tymże cmentarzu, obecnie prawosławnym. Ostatecznie przyjęto inną lokalizację: w Parku Dyrekcyjnym przy

ul. Stoczek, na placu ofiarowanym przez Dyрекję Lasów Państwowych w Białowieży⁴⁴. Białowieża zyskała tym samym ciekawą oś architektoniczną: jej najstarszą ulicę flankują dwa parki zaprojektowane w 1895 r. przez wybitnego polskiego projektanta ogrodów Waleriana Kronenberga (na życzenie cara Aleksandra III) i dwie świątynie: prawosławna cerkiew i rzymskokatolicki kościół.

W programie ideowym planowanego kościoła świecy członkowie Komitetu Budowy Kościoła i architekt skupili się na dziedzictwie kulturowym Rzeczypospolitej Obojga Narodów, jego przejawach w historii Białowieży i symbolice tego „miejsca znaczącego” dla odrodzonej Polski. Wymiar dziedzictwa duchowego w powstający kościół celnie wpisał ks. Józef Dowgwiłło. Przed przybyciem na probostwo do Białowieży ks. Dowgwiłło był rektorem Kościoła Podwyższenia Krzyża w Żyrowicach koło Słonima⁴⁵, rzymskokatolickiego (tylko w latach 1919–1939) kościoła położonego w kompleksie pobazylińskich cerkwi prawosławnych stanowiących przed 1839 r. największe sanktuarium maryjne w dawnym Wielkim Księstwie Litewskim⁴⁶. Początki istnienia sanktuarium

Matki Bożej w Żyrowicach datuje się na przełom XV i XVI wieku, a około połowy XVI wieku powstał tam prawosławny męski monastyr, który jednak zanikł przed końcem stulecia⁴⁷. Reaktywowany w 1613 r. już jako unicki, szybko zyskał sławę miejsca nadzwyczajnych łask. Unickie Żyrowice nazywano litewską Częstochową, a ikona Matki Bożej Żyrowickiej była w 1730 r. – jako szósta w Rzeczypospolitej i pierwsza w obrządku greckokatolickim – koronowana papieskimi koronami. Żyrowice, jako sanktuarium maryjne i klasztor bazyliński, były do 1839 r. ośrodkiem kultu św. Jozafata Kuncewicza, męczennika, arcybiskupa połockiego obrządku wschodniego, odnowiciela Żyrowic i założyciela tamtejszego klasztoru

8. Elewacja tylna kościoła (północna). Ta strona świątyni uległa największym zmianom w dalszych pracach nad projektem i podczas budowy (wyjaśnienia w tekście). B. Zinslerling, Teka KwB, AAN, 9/2372, k. 6

Rear (northern) elevation of the church. This side of the temple underwent the greatest changes in further design and construction (explanations in the text). B. Zinslerling, ChB, AMR, 9/2372, p. 6

9. Wizualizacja bryły projektowanego kościoła w Białowieży. Na prawym marginesie notatka autora projektu z datą ukończenia (21 X 1926 r.) i akceptacja projektu przez Wileńską Kurię Metropolitalną (25 XI 1926 r.).

B. Zinserling, Tekla KwB,
AAN, 9/2372, k. 7

View of the designed church in Białowieża. On the right margin, a note from the author of the project with the date of completion (October 21, 1926) and approval of the project by the Vilnius Metropolitan Curia (November 25, 1926).
B. Zinserling, ChB, AMR, 9/2372, p. 7

bazylianów⁴⁸. Od 1839 r. (po kasacie Unii Brzeskiej) żyrowickie sanktuarium jest ponownie ośrodkiem prawosławnym⁴⁹.

Zapewne to z inicjatywy ks. Dowgwiłło szczególnymi patronami kościoła mieli być św. Stanisław ze Szczepanowa (ok. 1030–1079), biskup krakowski, męczennik, jeden z głównych patronów Polski, oraz św. Jozafat Kuncewicz (ok. 1580–1623), unicki arcybiskup połocki, męczennik, patron Litwy i Rusi, obrońca jedności chrześcijan obrządku wschodniego i zachodniego. Od początku tworzenia i budowy białowieskiego kościoła ks. Dowgwiłło wielokrotnie w pismach i odezwach podkreślał, iż „kościół katolicki unickiego obrządku, wraz z wiernymi unitami, był dawniej w Białowieży, jak opowiadają starzy mieszkańcy tej osady, również i dokumenty historyczne potwierdzają ten fakt”⁵⁰. Białowieski kościół miał więc przypominać dziedzictwo duchowe jedności chrześcijan wschodu i zachodu, jaka przez blisko 250 lat była udziałem tych ziem i całej I Rzeczypospolitej.

Wybór św. Stanisława był dodatkowo nawiązaniem do królewskiej tradycji fundowania kościołów pod wezwaniem tego świętego, obok pielgrzymki pokutnej z Wawelu na Skalkę odbywanej przez władców po koronacji jako ekspiacji za zamordowanie biskupa krakowskiego przez Bolesława Śmiałego. Tej tradycji szczególnie wierni byli Jagiellonowie, czego przykładem jest katedra wileńska pod wezwaniem św. Stanisława fundowana od 1386 r. przez Władysława Jagiełłę, a bliżej Puszczy Białowieskiej – kościół pw. św. Stanisława w Milejczycach (1529 r.) i kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i św. Stanisława w Narwi (1528 r.), obydwa fundowane przez Zygmunta I Starego.

10. Wizualizacja bryły kościoła w Białowieży z zaginionego projektu wykonawczego przygotowanego przez Borysa Zinserlinga. Znacznie uproszczone zostały attyki na szczytach wieży i aneksów wieżowych, nieco zmniejszona wysokość wieży głównej. Architekt wprowadził też kilka innych, drobniejszych zmian w zewnętrznym wyglądzie świątyni (wyjaśnienie w tekście).

Rycina zachowana dzięki wykorzystaniu jej jako ilustracji do artykułu W. Czarneckiego („Echa Leśne”, 1933)

View of the church in Białowieża from the lost executive project prepared by Borys Zinserling. The attics on the tops of the tower and tower annexes were significantly simplified, and the height of the main tower was slightly reduced. The architect also introduced several other, smaller changes to the external appearance of the church (explanation in the text). The drawing has been preserved thanks to its publication in an article by W. Czarnecki („Echa Leśne”, 1933)

W historię białowieskiego kościoła święci męczennicy Stanisław i Józef zostali włączeni podczas budowy i konsekracji kościoła. Dnia 3 października 1927 r. abp Romuald Jałbrzykowski, Metropolita Wileński przybył do Białowieży „na plac budowy kościoła i uroczyscie poświęcił budujące się fundamenta kościoła pod wezwaniem św. Stanisława bp. i św. Teresy od Dzieciątka Jezus, błogosławiąc i życząc szczęśliwego i prędkiego wybudowania kościoła”⁵¹. Konsekracja kościoła, w stanie surowym i bez ukończonej wieży głównej, odbyła się 15 X 1934 r. „Kościół i ołtarz pokonsekrowane zostały pod wezwaniem św. Teresy od Dzieciątka Jezus. Do płyty ołtarza głównego złożono relikwie św. Stanisława bp. i św. Józefa bp. męczenników”⁵².

BUDOWA KOŚCIOŁA W LATACH 1927–1939 I JEGO POWOJENNE LOSY

Budowę rozpoczęto latem 1927 r. Kościół w Białowieży, co potwierdzają oficjalne źródła kościelne⁵³, został rzeczywiście zbudowany przez wiernych z całej Polski, a szczególny wkład wnieśli leśnicy Dyrekcji Lasów Państwowych w Białowieży. Kilkuletnia akcja pozyskiwania środków przez Komitet Budowy Kościoła i ks. Dowgwiłło zadziwia rozmachem i pomysłowością: wydrukowano kilkaset tysięcy pocztówek-cegiełek z wizerunkiem kościoła i żubrów, narysowanych przez Zinserlinga, i rozprowadzano je w całym kraju po 50 groszy za sztukę. Specjalnie drukowane odezwy i cegielki rozesłano do wojewodów i starostów, w regionalnych gazetach drukowano krótkie artykuły o budującym się kościele i proszono o datki. Poważne wsparcie białowieska parafia otrzymała od Wojewody Białostockiego, Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Prezydenta Rzeczypospolitej Ignacego Mościckiego⁵⁴.

Do jesieni 1934 r. kościół stanął w stanie surowym, bez wystroju wnętrza i z wieżą doprowadzoną do poziomu dachu nawy głównej (il. 11). Przykryty został dachówką ceramiczną i otynkowany wewnątrz, miał wylaną betonową posadzkę i wstawione okna.

Budowa wieży głównej została dokończona przez kolejnego proboszcza, ks. prałata Antoniego Skalskiego w 1939 r., wtedy też otynkowano kościół z zewnątrz⁵⁵, rezygnując z wykonania ozdobnego, renesansowego w stylu portalu. Pośpieszne kończenie budowy wieży (jak głosi ustne podanie, dokonywane już podczas okupacji sowieckiej) odbiło się na jej stanie technicznym. Została skrócona o jeden poziom: ostatecznie ma dzisiaj 34 m wysokości, licząc od poziomu podłogi kościoła, i niespełna 36 m od podstawy schodów głównych⁵⁶. Jest więc o 7 m niższa od planowanej w oryginalnym, pierwszym projekcie Zinserlinga. Wnętrze wieży i aneksów wieżowych pozostało do dziś niewykończone, z prowizorycznymi drewnianymi schodami. Tynk na dobudowanym górnym odcinku wieży odróżnia się od pozostałej elewacji kościoła słabą jakością i poziomem wykonania. Sterczyńny grzebieni attyk przykryto „czapeczkami” – ceramicznymi na wieży głównej i blaszanymi na aneksach wieżowych.

Wybuch II wojny światowej uniemożliwił zaprojektowanie i wykonanie wystroju wnętrza kościoła. Po 17 września 1939 r. Puszczę Białowieską zajęli Sowieci. Masowe aresztowania i wywózki na Sybir (od 10 lutego 1940 r. do czerwca 1941 r.) objęły – jak można szacować – kilkuset parafian, głównie rodziny leśników i miejscowej inteligencji⁵⁷. Okupacja niemiecka od czerwca 1941 r. oznaczała dalsze straty: egzekucje ludności cywilnej i przesiedlanie rodzin z Białowieży do Białegostoku. Działania wojenne prowadzone w Białowieży w 1944 r. podczas ofensywy Armii Czerwonej spowodowały niewielkie uszkodzenia budynku kościoła, które szybko zostały naprawione⁵⁸.

Po 1945 r. nowa granica z ZSRR odcięła 4/5 obszaru parafii. Z blisko 3 700 parafian w roku 1939 do 1948 pozostało zaledwie około 400 osób (11%)⁵⁹. Białowieża utraciła niemal całą dynamiczną i kulturotwórczą warstwę społeczną inteligencji, która zainicjowała budowę kościoła i wymyśliła jego wizję ideową i duchową

oraz patriotyczną rolę, jaką miał pełnić nie tylko dla regionu Puszczy Białowieskiej, ale też całej Polski.

Ostatnim przedsięwzięciem kończącym budowę kościoła według projektu Zinserlinga było wykonanie szerokich, 11-stopniowych betonowych schodów z tarasem przed głównym wejściem do kościoła, co przeprowadził ks. Mikołaj Woynarowski, proboszcz Białowieży w latach 1954–1955⁶⁰. Przez dziesięciolecie PRL-u aż do 2008 r. przy kościele przeprowadzane były jedynie interwencyjne, ratunkowe remonty. Społeczność parafian wzrosła od lat powojennych do ok. 750 osób w 1972 r., po czym spadła do niespełna 600 w 2020 r. Od lat siedemdziesiątych XX w. aż do początku XXI w. bardzo skromny wystrój wnętrza świątyni zaczęto wzbogacać o elementy „puszczańskie” (ołtarz i ambonka z wielkich pni drzew, pseudoołtarzyki z korzenio-plastyki, „konfesjonały” z olbrzymich pni lip), niedostosowane do stylu architektonicznego kościoła i często niezgodne z jego sakralnym przeznaczeniem. W roku 2008, kiedy parafię objął ks. Bogdan Popławski, kościół przedstawiał tragiczny stan: ściany zalewane wodą opadową (brak rynien), tynk na elewacji odpadający płatami, drzewka rosnące na skruszonych attykach wieży i aneksów wieżowych (il. 12 i 13), bezplanowy wystrój wnętrza.

W latach 2013–2020 ks. kan. Bogdan Popławski przeprowadził, pod nadzorem Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, remont kapitalny elewacji zewnętrznej, wymianę dachu, remont wieży i sygnaturki (il. 14). W niektórych detalach przywrócono oryginalny wygląd kościoła według odnalezionego projektu Zinserlinga. W 2021 r. podjęto przygotowania do remontu wnętrza kościoła i zaplanowano jego wystrój, który klasą artystyczną i duchową będzie dostosowany do stylu i programu ideowego kościoła, a równocześnie wzbogacony o doświadczenia minionego stulecia, jednego z najtrudniejszych w tysiącletniej historii polskiego Kościoła i narodu.

11. Białowiecki kościół pw. św. Teresy od Dzieciątka Jezus w 1937 r. Fot. H. Poddębski, Narodowe Archiwum Cyfrowe
St. Theresa of Lisieux church in Białowieża in 1937.
Photo by H. Poddębski, National Digital Archives

12. Kościół w Białowieży w 2017 r.
Fot. B. Jędrzejewska
Catholic church in Białowieża in 2017.
Photo by B. Jędrzejewska

PODSUMOWANIE

Już Łopatecki, po analizie materiałów archiwalnych zachowanych w Białymstoku i Białowieży, celnie konkludował:

Na terenie osady Białowieża w okresie dwudziestolecia międzywojennego mamy do czynienia z jednym z najbardziej czytelnym programów ideologicznych w skali całego województwa białostockiego. [...] Postanowiono zbudować kościół katolicki, który stałby się przeciwwagą dla carskiej spuścizny. [...] Tak miejsce pod budowę jak i plan architektoniczny był głęboko przemyślanym założeniem, które nawiązywało do tradycji Rzeczypospolitej szlacheckiej, i podkreślało dominującą rolę grekokatolików na tych terenach⁶¹.

Przedstawiona w naszym artykule analiza tego zagadnienia na bazie znacznie bogatszego zasobu danych, a przede wszystkim odnalezionego projektu architektonicznego kościoła, pozwoliła na postawienie wniosku, że białowieska świątynia rzymskokatolicka jest unikalnym przykładem stylu narodowego zygmuntownowskiego w budownictwie sakralnym Polski i była w zamyśle swych twórców nośnikiem przemyślanej idei narodu i Kościoła. Białowieski kościół nawiązuje do dziedzictwa Rzeczypospolitej Obojga Narodów w epoce jej największej świetności od Zygmunta I Starego do Zygmunta III Wazy. Wieża kościoła zwieńczona attyką o detalach będących „cytatami” z renesansowych budowli w Krakowie i Wilnie, nawiązująca do legendarnej „białej wieży” myśliwskiego zamku Jagiellonów w Puszczy Białowieskiej, przywracała pamięć o królewskiej historii Białowieży i czyniła z niej symboliczny zwornik dawnych ziem Korony i Litwy, a w latach budowy kościoła – ziem odrodzonej Polski. Złożenie w mensie ołtarza, najważniejszym miejscu kościoła, relikwii świętych biskupów męczenników Stanisława ze Szczepanowa i Józefa Kuncewiczego było czytelnym odniesieniem do jed-

13. Stan attyk aneksów wieżowych
w 2017 r. Fot. B. Jędrzejewska
**Condition of the attics of the tower
annexes in 2017. Photo
by B. Jędrzejewska**

14. Kościół w Białowieży po remoncie
elewacji, dachu, wieży i sygnaturki –
stan na 2020 r. Fot. Blachy Pruszyński,
wykorzystano za zgodą ([https://
naszdekarz.com.pl/dach-kosciola-
w-bialowiezy/](https://naszdekarz.com.pl/dach-kosciola-w-bialowiezy/))

**The church in Białowieża after the
renovation of the facade, roof,
tower and small bell tower – as of 2020**
Photo by Blachy Pruszyński, used with
permission ([https://naszdekarz.com.pl/
dach-kosciola-w-bialowiezy/](https://naszdekarz.com.pl/dach-kosciola-w-bialowiezy/))

ności w wierze katolików obrządku łacińskiego i greckiego. Warto tu wspomnieć, że nadanie kościołowi głównego wezwania św. Teresy od Dzieciątka Jezus, młodej francuskiej karmelitanki kanonizowanej w 1925 r., wpisało równocześnie białowieski kościół w wielką duchową tradycję Kościoła Powszechnego. Budowa kościoła w Białowieży, jako symbolu Zmartwychwstania Polski, miała być – i faktycznie w latach dwudziestych i trzydziestych XX w. była – dziełem całego narodu.

Na koniec należy stwierdzić, że program ideowy zawarty w projekcie architektonicznym i profilu duchowym białowieskiej świątyni, realizowany w trudnych warunkach gospodarczych i ekonomicznych dwudziestolecia międzywojennego i ze względów politycznych całkowicie zatarty w latach PRL-u, okazał się nadal czytelny, żywotny i aktualny po blisko 100 latach istnienia kościoła w Białowieży i po odzyskaniu przez Polskę suwerenności. Jeśli sytuacja ekonomiczna i polityczna w nadchodzących latach pozwoli na realizację wystroju wnętrza kościoła w duchu jego pierwotnej idei i w dyskursie z historią minionego stulecia, białowieski kościół ma szansę stać się jednym z najciekawszych obiektów sakralnych Podlasia. A dzięki wielkiej liczbie turystów odwiedzających corocznie Białowieżę i uczęszczających tu do kościoła będzie promieniował na całą Polskę.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie, sygn. 9. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, 2372, Teki: Kościół w Białowieży, k.1–7.
- Archiwum Akt Nowych w Warszawie, sygn. 14. Ministerstwo WRiOP, 482, k. 195: Kurja Metropolitalna Wileńska do Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie, 20 I 1926 r.
- Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej w Białowieży, Księga Kroniki Kościoła i Plebanji Rz.-Katol. parafji Białowieży 1926–, b.p.
- Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej w Białowieży, Księga pobierzmowanych (*Liber confirmatorum*) kościoła parafialnego w Białowieży, Dekanatu Wołkowyskiego, Archidiecezji Wileńskiej (od 1927 r.), b.p.
- Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej w Białowieży, *Projekt budowlany remontu zabytkowego kościoła parafialnego w Białowieży*, 2016.
- Muzeum i Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku, Teki: Parafia Białowieża, Inwentarz kościoła i plebanii w Białowieży, 1954 r., b.p.
- Muzeum i Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku, Teki: Parafia Białowieża, Ks. Antoni Skalski, *Monografia Kościoła i parafii R.-K. w Białowieży 1948 r.*, rękopis, b.p.
- Muzeum i Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku, Teki: Parafia Białowieża, Odezwa Komitetu Budowy Kościoła do narodu polskiego w sprawie zbiórki funduszy na budowę kościoła, 22 VII 1926 r., b.p.
- Muzeum i Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku, Teki: Parafia Białowieża, Odezwa Komitetu Budowy Kościoła do narodu polskiego w sprawie zbiórki funduszy na budowę kościoła, b.d., b.p.

Muzeum i Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku, Teka: Parafia Białowieża, Odezwa Komitetu Budowy Kościoła w Białowieży, marzec 1926 r., b.p.

Opracowania

- Afanasik V., *Neugasimaya lampada. (Iz istorii Zhirovichskogo monastyrya)*, Slonim 2016.
- Baliński M., Lipiński T., *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. Puszcza Białowieża, 1846* [w:] *Puszcza Białowieża w pracach przyrodników 1721–1831*, red. P. Daszkiewicz, B. Jędrzejewska, T. Samojlik, Warszawa 2004.
- Bochiński J., Heymer M., Jabłońska M., Zabiegałowska-Sitek A., *Dary i nabytki Działu Sztuki, „Almanach Muzealny” 2013*, t. 7.
- Brincken J., *Opis cesarskiej Puszczy Białowieżskiej na Litwie, 1826* [w:] *Puszcza Białowieża w pracach przyrodników 1721–1831*, red. P. Daszkiewicz, B. Jędrzejewska, T. Samojlik, Warszawa 2004.
- Burno F., *Świątynie nowego państwa. Kościoły rzymskokatolickie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012.
- Catalogus Ecclesiarum et Cleri Archidioecesis Vilnensis pro Anno Domini 1932*, Wilno 1932.
- Chomik P., *Życie monastyczne w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku*, Kraków 2013.
- Czarnecki W., *Kościół w Białowieży, „Echa Leśne” 1933*, z. 7.
- Jabłoński K.A., *Główne tendencje stylistyczne w międzywojennej architekturze sakralnej na terenie obecnej archidiecezji białostockiej, „Białostoczczyzna” 1996*, t. 44, z. 4.
- Jędrzejewska B., *Budowa kościoła w Białowieży* [w:] *W cieniu Puszczy Białowieżskiej. Ilustrowany przewodnik po międzywojennych dziejach lasu, jego włodarzy i mieszkańców*, red. B. Kosel, Gołuchów [w druku].
- Jałowicki B., *Znaczenie przestrzeni, „Studia Socjologiczne” 1991*, t. 1–2.
- Kosel B., Pirożnikow E., *Od puszczy do tajgi. Leśnicy wywiezieni z zachodniej części Puszczy Białowieżskiej do ZSRS 10 II 1940 roku*, Białowieża 2017.
- Kulbacka A., *Cudem ocalały... Historia sztandaru Państwowej Średniej Szkoły Rolniczo-Leśnej w Żyrowicach*, Gołuchów 2021.
- Kulbacka A., Jędrzejewska B., *Kościół z białą wieżą, „Las Polski” 2017*, z. 9.
- Łopatecki K., *Kościół p.w. Św. Teresy od Dzieciątka Jezus w Białowieży – ideologiczne uzasadnienie budowy, „Biuletyn Historii Sztuki” 2009*, t. 71, z. 3.
- Michalczyk Z., *Pamięć o bitwie grochowskiej w architekturze i urbanistyce okresu międzywojennego* [w:] *Odkrywanie warszawskiej Pragi. 360-lecie nadania praw miejskich*, red. Z. Michalczyk, Warszawa 2008.
- Niklewska J., *Dary i nabytki Działu Planów i Rysunków Architektonicznych, „Almanach Muzealny” 2013*, t. 7.
- O kościół w Białowieży, „Kurjer Warszawski” 8 IV 1926*.
- Odoj G., Pec A., *Kapliczka i krzyż przydrożny jako miejsca znaczące, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2001*, t. 5.
- Omilanowska M., *Architektura narodowa czy państwowa? Style narodowe w architekturze europejskiej XIX i początku XX wieku* [w:] *Kreacja – konstrukcja – rekon-*

- strukcja. *Studia z historii architektury XIX–XXI wieku*, red. M. Omilanowska, Warszawa 2016.
- Rychkov P., Mykhaylyshyn O., *Konkurs 1928 roku na projekty cerkwi prawosławnych w Drugiej Rzeczypospolitej: w poszukiwaniu nowej tożsamości architektonicznej*, „Budownictwo i Architektura” 2013, t. 12, z. 4.
- Sas Zubrzycki J., *Styl zygmunowski jako odcień sztuki odrodzenia w Polsce*, Kraków 1914.
- Stefański K., *Polska architektura sakralna w poszukiwaniu stylu narodowego*, Łódź 2002.
- Szymański W., *Przewodnik po Puszczy Białowieskiej*, Wilno 1925.
- Tejszerska A., *Styl narodowy w architekturze dworców dwudziestolecia międzywojennego* [w:] *Piękne, użyteczne, zbędne... Obiekty kolejowe w Polsce*, red. M. Kapias, Rybnik 2016.
- W cieniu Puszczy Białowieskiej. Ilustrowany przewodnik po międzywojennych dziejach lasu, jego włodarzy i mieszkańców*, red. B. Kosel, Gołuchów [w druku].
- Zawadzki J.M., Zinserling Borys [w:] *Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, red. I. Błaszczyk, H. Kondziela, H. Krzyżanowska, M. Merkel-Massé, Warszawa 2011, z. 4.

Strony internetowe

- Dowgwiłło Family, ks. Józef Dowgwiłło, https://www.dowgwillo.nl/Drzewo_1/Dowgwillo%20Jozef_ksiadz-1.html [dostęp: 23 VI 2021].
- Encyklopedia teatru polskiego. Osoby. Borys Zinserling, <http://www.encyklopediateatru.pl/osoby/82388/borys-zinserling> [dostęp: 23 VI 2021].
- Pamięć miasta. Architektura Warszawy i jej projektanci, http://www.beta.architektura.warszawa.sarp.org.pl/projektant/borys_zinserling_cinzerling_cinzerling_von,186 [dostęp: 23 VI 2021].

PRZYPISY

- ¹ K. Stefański, *Polska architektura sakralna w poszukiwaniu stylu narodowego*, Łódź 2002, s. 161.
- ² F. Burno, *Świątynie nowego państwa. Kościoły rzymskokatolickie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012, s. 224, 397.
- ³ Obraz jest jednak odwrócony o 180° względem oryginału.
- ⁴ K.A. Jabłoński, *Główne tendencje stylistyczne w międzywojennej architekturze sakralnej na terenie obecnej archidiecezji białostockiej*, „Białostocczyzna” 1996, t. 44, z. 4, s. 46–54.
- ⁵ Autorzy dziękują panu dr. hab. Karolowi Łopateckiemu, prof. Uniwersytetu w Białymstoku za informację o materiałach nt. kościoła w zespole akt dotyczących Dyrekcji Lasów Państwowych w Białowieży w Archiwum Państwowym w Białymstoku.
- ⁶ K. Łopatecki, *Kościół p.w. Św. Teresy od Dzieciątka Jezus w Białowieży – ideologiczne uzasadnienie budowy*, „Biuletyn Historii Sztuki” 2009, t. 71, z. 3, s. 369–387.
- ⁷ A. Kulbacka, B. Jędrzejewska, *Kościół z białą wieżą*, „Las Polski” 2017, z. 9, s. 30–31.
- ⁸ J. Sas Zubrzycki, *Styl zygmunowski jako odcień sztuki odrodzenia w Polsce*, Kraków 1914, s. 1–194.
- ⁹ M. Omilanowska, *Architektura narodowa czy państwowa? Style narodowe w architekturze europejskiej XIX i początku XX wieku* [w:] *Kreacja – konstrukcja – rekonstrukcja. Studia z historii architektury XIX–XXI wieku*, red. M. Omilanowska, Warszawa 2016, s. 12.
- ¹⁰ Por. A. Tejszerska, *Styl narodowy w architekturze dworców dwudziestolecia międzywojennego* [w:] *Piękne, użyteczne, zbędne... Obiekty kolejowe w Polsce*, red. M. Kapias, Rybnik 2016, s. 249–279.

- ¹¹ F. Burno, *Świątynie nowego państwa...*, s. 1–444.
- ¹² *W cieniu Puszczy Białowiejskiej. Ilustrowany przewodnik po międzywojennych dziejach lasu, jego wódatarzy i mieszkańców*, red. B. Kosel, Gołuchów [w druku].
- ¹³ Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej w Białowieży, Księga pobierzmowanych (*Liber confirmatorium*) kościoła parafialnego w Białowieży, Dekanatu Wołkowyskiego, Archidiecezji Wileńskiej (od 1927 r.), b.p.
- ¹⁴ B. Jędrzejewska, *Budowa kościoła w Białowieży* [w:] *W cieniu Puszczy Białowiejskiej. Ilustrowany przewodnik po międzywojennych dziejach lasu, jego wódatarzy i mieszkańców*, red. B. Kosel, Gołuchów [w druku].
- ¹⁵ Por. B. Jałowiecki, *Znaczenie przestrzeni*, „*Studia Socjologiczne*” 1991, t. 1–2, s. 51–60 oraz G. Odoj, A. Pec, *Kapliczka i krzyż przydrożny jako miejsca znaczące*, „*Studia Etnologiczne i Antropologiczne*” 2001, t. 5, s. 107–115.
- ¹⁶ Muzeum i Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku, Teka: Parafia Białowieża, Odezwa Komitetu Budowy Kościoła do narodu polskiego w sprawie zbiórki funduszy na budowę kościoła, 22 VII 1926 r., b.p.
- ¹⁷ Muzeum i Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku, Teka: Parafia Białowieża, Odezwa Komitetu Budowy Kościoła do narodu polskiego w sprawie zbiórki funduszy na budowę kościoła, b.d., b.p.
- ¹⁸ Muzeum i Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku, Teka: Parafia Białowieża, Odezwa Komitetu Budowy Kościoła w Białowieży, marzec 1926 r., b.p.
- ¹⁹ *O kościół w Białowieży*, „*Kurjer Warszawski*”, 8 IV 1926 r.
- ²⁰ Muzeum i Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku, Teka: Parafia Białowieża, Odezwa..., 22 VII 1926 r.
- ²¹ B. Jędrzejewska, *Budowa kościoła...* [w druku].
- ²² Archiwum Akt Nowych w Warszawie, sygn. 14. Ministerstwo WRiOP, 482, k. 195: Kurja Metropolitalna Wileńska do Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Warszawie, 20 I 1926 r.
- ²³ *Dowgwiłło Family*, ks. Józef Dowgwiłło, https://www.dowgwilllo.nl/Drzewo_1/Dowgwilllo%20Jozef_ksiadz-1.html [dostęp: 23 VI 2021].
- ²⁴ Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej w Białowieży, Księga Kroniki Kościoła i Plebanji Rz.-Katol. parafji Białowieży 1926–. b.p.
- ²⁵ Życie i dzieło Borysa von Zinserlinga zostało przedstawione na podstawie opracowań: J. M. Zawadzki, *Zinserling Borys* [w:] *Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, red. I. Błaszczuk, H. Kondziela, H. Krzyżanowska, M. Merkel-Massé, Warszawa 2011, z. 4, s. 165–166 oraz J. Bochiński, M. Heymer, M. Jabłońska, A. Zabiegałowska-Sitek, *Dary i nabytki Działu Sztuki*, „*Almanach Muzealny*” 2013, t. 7, s. 360–381. Autorzy posłużyli się też informacjami od syna architekta, pana Andrzeja Zinserlinga, któremu składają serdeczne podziękowania.
- ²⁶ *Encyklopedia teatru polskiego. Osoby. Borys Zinserling*, <http://www.encyklopediateatru.pl/osoby/82388/borys-zinserling> [dostęp: 23 VI 2021].
- ²⁷ *Pamięć miasta. Architektura Warszawy i jej projektanci*, http://www.beta.architektura.warszawa.sarp.org.pl/projektant/borys_zinserling_cinzerling_cinzerling_von,186 [dostęp: 23 VI 2021].
- ²⁸ P. Rychkov, O. Mykhaylyshyn, *Konkurs 1928 roku na projekty cerkwi prawosławnych w Drugiej Rzeczypospolitej: w poszukiwaniu nowej tożsamości architektonicznej*, „*Budownictwo i Architektura*” 2013, t. 12, z. 4, s. 189–204.
- ²⁹ Z. Michalczyk, *Pamięć o bitwie grochowskiej w architekturze i urbanistyce okresu międzywojennego* [w:] *Odkrywanie warszawskiej Pragi. 360-lecie nadania praw miejskich*, red. Z. Michalczyk, Warszawa 2008, s. 99–117.
- ³⁰ Informacja o odnalezionej akwareli od pana Andrzeja Zinserlinga.
- ³¹ J. Niklewska, *Dary i nabytki Działu Planów i Rysunków Architektonicznych*, „*Almanach Muzealny*” 2013, t. 7, s. 332–343.
- ³² Tamże.
- ³³ Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej w Białowieży, Akt erekcyjny parafii wpisany do Księgi Kroniki Kościoła..., b.p.

- ³⁴ AAN w Warszawie, sygn. 9. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych/2372, Teka: Kościół w Białowieży, k. 1–7.
- ³⁵ Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej w Białowieży, Księga Kroniki Kościoła..., b.p.
- ³⁶ J. Sas Zubrzycki, *Styl zygmunowski jako odcień...*, s. 1–194.
- ³⁷ Tamże, s. 10–11.
- ³⁸ Por. J. Brincken, *Opis cesarskiej Puszczy Białowieskiej na Litwie, 1826* [w:] *Puszcza Białowieska w pracach przyrodników 1721–1831*, red. P. Daszkiewicz, B. Jędrzejewska, T. Samojlik, Warszawa 2004, s. 28–102; M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. Puszcza Białowieska, 1846* [w:] tamże, s. 175–179; W. Szymański, *Przewodnik po Puszczy Białowieskiej*, Wilno 1925, s. 1–48.
- ³⁹ Por. rysunek w: J. Sas Zubrzycki, *Styl zygmunowski jako odcień...*, s. 77.
- ⁴⁰ Tamże, s. 127.
- ⁴¹ Autorzy dziękują ks. dr. Janowi Niecieckiemu za wskazanie tego elementu wnętrza kościoła w projekcie.
- ⁴² W. Czarniecki, *Kościół w Białowieży*, „Echa Leśne” 1933, z. 7, s. 5.
- ⁴³ J. Sas Zubrzycki, *Styl zygmunowski jako odcień...*, s. 82 i n.
- ⁴⁴ B. Jędrzejewska, *Budowa kościoła...* [w druku].
- ⁴⁵ A. Kulbacka, *Cudem ocalały... Historia sztandaru Państwowej Średniej Szkoły Rolniczo-Leśnej w Żyrowicach, Gołuchów 2021*, s. 147–155.
- ⁴⁶ Tamże, s. 16–32.
- ⁴⁷ P. Chomik, *Życie monastyczne w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI wieku*, Kraków 2013, s. 431–435.
- ⁴⁸ A. Kulbacka, *Cudem ocalały...*, s. 16–32.
- ⁴⁹ V. Afanasik, *Neugasimaya lampada. (Iz istorii Zhirovichskogo monastyrya)*, Slonim 2016.
- ⁵⁰ Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej w Białowieży, Księga Kroniki Kościoła..., b.p.
- ⁵¹ Tamże.
- ⁵² Tamże.
- ⁵³ *Catalogus Ecclesiarum et Cleri Archidioecesis Vilnensis pro Anno Domini 1932* (Officina Typographica Archidioecesisana, Vilnae) podaje przy charakterystyce kościoła w Białowieży: *aedificata ex obl. paroch., fidelium tot. Poloniae et ex thesauro Reipubl. Pol.* – zbudowany z ofiar parafian, wiernych całej Polski i ze skarbu Rzeczypospolitej.
- ⁵⁴ B. Jędrzejewska, *Budowa kościoła...* [w druku].
- ⁵⁵ Muzeum i Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku, Teka: Parafia Białowieża, Ks. Antoni Skalski, *Monografia Kościoła i parafji R.–K. w Białowieży 1948 r.*, rękopis, b.p.
- ⁵⁶ Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej w Białowieży, *Projekt budowlany remontu zabytkowego kościoła parafialnego w Białowieży*, 2016.
- ⁵⁷ B. Kosel, E. Pirożnikow, *Od puszczy do tajgi. Leśnicy wywiezieni z zachodniej części Puszczy Białowieskiej do ZSRS 10 II 1940 roku*, Białowieża 2017, s. 1–120.
- ⁵⁸ Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej w Białowieży, *Projekt budowlany remontu...*, 2016.
- ⁵⁹ Tamże.
- ⁶⁰ Muzeum i Archiwum Archidiecezjalne w Białymstoku, Teka: Parafia Białowieża, *Inwentarz kościoła i plebanii w Białowieży, 1954 r.*, b.p.
- ⁶¹ K. Łopatecki, *Kościół p.w. Św. Teresy...*, s. 385.

THE IDEOLOGICAL AND ARCHITECTURAL PROJECT OF THE ST. THERESA OF LISIEUX
CATHOLIC CHURCH IN BIAŁOWIEŻA, THE CIRCUMSTANCES OF ITS CREATION AND HISTORY
OF IMPLEMENTATION

St. Teresa of Lisieux Catholic church in Białowieża (Podlasie, Poland), built in 1927–1939, is a unique example of the national style of the Sigismund variety, drawing motifs from the 16th and early 17th century Polish Renaissance (the period from King Sigismund I the Old to Sigismund III Vasa). The national style in architecture was a material embodiment of specific national ideas, presented in a way legible to the public. The initiative to build a church in Białowieża appeared in 1922 among a group of Poles, who came to settle and work in the Białowieża Forest, where a large labor market in forestry and wood industry was opened after Poland regained independence. These people, associated in the Committee for the Construction of the Church, developed the idea of a church that would counterbalance the Russian architectural heritage, would become a monument to the Risen Poland and remind us of the royal past of Białowieża. In 1926, a Roman Catholic parish was established in Białowieża, and the first parish priest, Fr. Józef Dowgwiłło, enriched the idea of the emerging church with spiritual values referring to the historical coexistence of Roman Catholics and Uniates (Greek Catholics) in this region. The architect Borys Zinserling planned an impressive building with a main tower (belfry) in the shape of a Renaissance castle tower, referring to the local legend of the “white tower” (*biała wieża*) of the Jagiellonian manor house in the Białowieża Forest. The sophisticated decoration of the Polish attics on the tower referred to the architectural elements of Kraków and Vilnius, two capitals of the First Polish Republic. Similarities to the Lublin Renaissance are visible at the top of the transept. The project was approved for implementation, but the architect was asked to simplify the overly expensive attics. In 1927–1939, the church was built with donations from parishioners, faithful from all over Poland and the state treasury. The main tower was erected a few meters lower than planned. The outbreak of World War II made it impossible to design and finish the interior of the church, and in the years of the post-war communist regime, the national style and idea of the church were forgotten. Until the early 21st century, only emergency renovations were done, and the church fell into disrepair. In 2013, Fr. Bogdan Popławski, parish priest, started a major revitalization project of the church. By 2020, the renovation of the external facade, roof, the main tower and the small bell tower was completed. It is planned to decorate the church interior in the spirit of his original idea and the national Sigismund style.